

De Schiedamse rel

Een exploratief onderzoek naar enkele organisatie-aspecten bij collectief geweld

Lammert Jansma en Justus Veenman*

1. Inleiding

Tijdens de ongeregelde heden die zich begin augustus 1976 te Schiedam voordeden tussen Nederlandse en Turkse bewoners van die stad, kon men in één van de vele kranteartikelen over deze gebeurtenissen lezen dat de 'anti-Turkse volkswoede (. . .) voer voor de goedwillende gogen van diverse pluimage' oplevert.¹ Hoewel deze veronderstelling redelijk lijkt, is zij na ruim een half jaar, gemeten naar het aantal publikaties over deze aangelegenheid, niet juist gebleken. Men mag hieruit niet direct de conclusie trekken dat er zich in ons land dus geen goedwillende beoefenaars van de gedragswetenschappen (want zij worden waarschijnlijk bedoeld) zouden bevinden. Eerder is het zo dat, doordat hier slechts zelden onderzoek naar collectief geweld is verricht, geen bepaalde onderzoekstraditie is ontstaan die nu onmiddellijk kon worden aangesproken.² Dit in tegenstelling tot de Verenigde Staten van Amerika, waar de studie van collectief gedrag, en daarbij die van collectief geweld, reeds lange tijd ruime aandacht krijgt. Het tussen beide naties bestaande verschil in het voorkomen van uitbar-

* Lammert Jansma, geboren 1943, studeerde sociologie in Groningen. Sedert 1966 als wetenschappelijk medewerker voor sociologie verbonden aan de economische faculteit van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Promoveerde op een proefschrift, getiteld: *Melchiorieten, Munstersen en Batenburgers; een sociologische analyse van een millenistische beweging uit de 16e eeuw*.

Justus Veenman, geboren 1949, studeerde af aan de sociologisch-economische richting van de economische faculteit in Rotterdam. Daarna anderhalf jaar werkzaam op de afdeling Sociaal-economisch onderzoek van het ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke ordening. Sinds 1974 als wetenschappelijk medewerker voor theoretische en economische sociologie verbonden aan de economische faculteit van de Erasmus Universiteit Rotterdam.

stingen van collectief geweld levert hier de voornaamste verklaringsgrond.

In het navolgende zullen we een sociologische analyse trachten te geven van bepaalde aspecten van 'de Schiedamse rel', met name die welke verband houden met de organisatie. We maken daarbij vooral gebruik van Amerikaanse literatuur over collectief geweld. Verschillende daarin voorkomende inzichten zullen we confronteren met gegevens uit ons eigen onderzoek.

1.1. Probleemstelling en begripsomschrijving

Onder de term *collectief gedrag* worden uiteenlopende verschijnselen verstaan. Zo meent Smelser dat ertoe behoren: de paniek, de 'craze',³ de vijandige, gewelddadige uitbarsting, de normgerichte en de waardegerichte beweging (Smelser, 1970). Anderen bestuderen onder dezelfde noemer tevens het gedrag van publiek (Turner, 1966, Turner en Killian, 1972). Waar het bij collectief gedrag evenwel steeds om blijkt te gaan, is het masale; collectief gedrag is het gedrag van personen en groepen in massa's.

Berk meent, dat dit gedrag wordt gekenmerkt door: spontaniteit, relatief korte duur, face-to-face-relaties en aanzienlijke samenwerking (Berk, 1974a, blz. 8).⁴ Ondanks het min of meer spontane karakter kan men bij de bestudering van massaal gedrag tevens rationele, doelgerichte activiteiten waarnemen, waarbij mogelijke 'kosten en baten' tegen elkaar worden afgewogen. Zo overwegen reldeelnemers bij hun handelen ook de mogelijke steun van anderen in de collectiviteit (Berk, 1974a, blz. 8).

Wanneer men tot collectief gedrag zowel kortstondige geweldsuitbarstingen (zoals lynchen) rekent als sociale bewegingen (zoals de vrouwenkiesrechtbeweging), dan kan men onderkennen dat de mate van duurzaamheid en organisatie nogal varieert.

De ongeregeldheden die zich in de zomer van 1976 te Schiedam voordeden, vertonen alle eigenschappen die hierboven aan collectief gedrag werden toegeschreven. Bovendien kenmerkten zij zich door gewelddadigheid; er was sprake van een collectieve geweldsuitbarsting, gericht tegen een bepaalde bevolkingsgroep, deel uitmakend van dezelfde gemeenschap. Voor een dergelijk verschijnsel willen we de term *rel* gebruiken, naar het Angelsaksische 'riot'. Met Lieberman en Silverman verstaan wij eronder: een collectieve aanval op personen en goederen, juist omdat deze behoren tot, respectievelijk aan, een subgroep van de gemeenschap (Lieberman en Silverman, 1965, blz. 887). Op deze wijze wordt een rel tevens onderscheiden van een lynchpartij, waarmee een collectieve aanval op één persoon wordt bedoeld. Deze kan onderdeel zijn van een rel.

Bij het bestuderen van collectief geweld kan men aan verschillende aspecten daarvan aandacht schenken. Zo is er globaal onderscheid te maken in de voorgeschiedenis, het massaproces zelf (d.w.z. het feitelijke collectieve geweldsgedrag) en de gevolgen daarvan. Men kan zich voorstellen dat bij bepaalde onderzoeken het eerste aspect wordt belicht en bij andere het tweede of derde. Dit levert vanzelfsprekend ook verschillende vragen op.

Tot nu toe is veel studie gewijd aan het ontstaan van collectief geweldadig gedrag. In de verklaring neemt men veelal kenmerken van *individuen* op. Het ontstaan wordt dan toegeschreven aan wat wordt aangeduid als isolement, marginaliteit of vervreemding van subjecten. Daardoor zouden dan vooral migranten en jongeren, armen en criminelen tot de reldeelnemers behoren.⁵

Ook de frustratie-agressie-hypothese wordt nogal eens gebruikt om de uitbarsting van collectief geweld vanuit individuele deelnemers te verklaren. Maar zoals de isolements- en marginaliteitsgedachte wel wordt toegepast op bijvoorbeeld buurten,⁶ zo blijft ook de toepassing van de frustratie-agressie-hypothese niet beperkt tot individuen. Zij wordt eveneens gebruikt voor *groepen*, onder meer door aanwending van de theorieën van Gurr en Davies (Gurr, 1971; Davies, 1969). Hierbij wordt verondersteld dat groepen, vaak bestaande uit vertegenwoordigers van bepaalde strata, tot collectief geweld overgaan wanneer zij hun toestand als niet meer aanvaardbaar percipiëren.

Wij willen ons hier niet begeven in een diepgaande discussie over de merites van de frustratie-agressie-hypothese en de 'relatieve deprivatie'-hypothese, die bij toetsing veel problemen opleverden en niet werden geconfirmeerd (Snyder en Tilly, 1972). Wel willen we wijzen op een vaak verwaarloosd aspect. Het is namelijk zo, dat bij bedoelde verklaringen niet wordt duidelijk gemaakt of het ontstaan van collectief gedrag en *tegelijk* het gewelddadige aspect daarvan worden verklaard, dan wel of dezelfde factoren *zowel* het ontstaan van collectief gedrag kunnen verklaren *als ook* het eventueel gewelddadige karakter daarvan. Wij zijn van mening dat het ontstaan van een massale groepering, het zich verzamelen van veel mensen op een bepaalde plaats, door zekere factoren kan worden verklaard, maar dat dit niet noodzakelijk dezelfde factoren zijn die ook het mogelijk gewelddadige aspect verklaren.

Naast onderzoeken die werden gericht op de voorgeschiedenis van collectief geweld zijn er omvangrijke studies gemaakt van de gevolgen ervan. In de VS is met name veel gepubliceerd over de consequenties van rassensnellen voor o.a. het blanke en zwarte deel van de bevolking, voor de politie en voor het stadsbestuur.⁷

Naar het collectieve gewelddadige gedrag zelf is naar verhouding weinig onderzoek verricht (Berk, 1974a, blz. 15). Wie de literatuur doorneemt, zal ervaren dat een belangrijk onderdeel van het massaproces, namelijk de *organisatie* van de massale groepering, nog meer werd verwaarloosd. Het is dit organisatie-aspect, waarop wij ons in het volgende willen richten. We zullen er, zo ruim mogelijk, onder verstaan: zowel het proces waarbij bepaalde gemeenschappelijke doeleinden worden geformuleerd en nagestreefd, als de neerslag van dit proces in zekere relaties, hoe vluchtig van karakter deze ook mogen zijn.

Vragen naar de achtergronden en gevolgen van collectief geweld (in ons geval de Schiedamse rel), hoe belangrijk ook, zullen we waar mogelijk buiten beschouwing laten.

We pogen een antwoord te krijgen op de volgende vragen:

- a. op welke wijze krijgt een collectiviteit vorm, en
- b. is er sprake van een zekere taakverdeling bij het nastreven van de doeleinden van de collectiviteit, en om welke taken gaat het dan?

Ons onderzoek naar de Schiedamse rel beschouwen wij als een z.g. *case-study*. Dit impliceert dat we geen toetsingsonderzoek verrichten, waarbij voorlopige, vermoede antwoorden op de in de probleemstelling opgenomen vragen⁸ vooraf expliciet worden geformuleerd om dan — door confrontatie met de waarnemingsgegevens — op hun houdbaarheid te worden getoetst. Wij willen proberen om (achteraf) hypothesen te vormen en te selecteren, zodanig dat toetsing in later onderzoek aan *nieuw*, *ander* materiaal mogelijk wordt. Het door ons verrichte onderzoek staat bekend als exploratief (of explorerend) onderzoek (o.a. De Groot, 1975, blz. 322; Swanborn, 1971, blz. 41). Juist omdat we ons begaven op een studieterrein dat nog grotendeels onontgonnen is, heeft dit soort van onderzoek de voorkeur. Immers, een duidelijk beeld van bestaande samenhangen ontbreekt, waardoor het vooraf formuleren van hypothesen een minder zinvolle bezigheid wordt.

1.2. Problemen bij de materiaalverzameling en bronnenkritiek

Het verzamelen van gegevens over collectief gedrag, en met name over gewelddadig collectief gedrag, brengt een aantal moeilijkheden met zich mee. Doordat collectieve acties min of meer spontaan ontstaan, is de onderzoeker er slechts bij het grootste toeval vanaf het begin getuige van. En al zou hij bij (een gedeelte van) de rel aanwezig zijn, dan nog bestaan er evidente moeilijkheden om reldeelnemers tijdens het massaproces te

interviewen. Zelfs in deze situatie is men afhankelijk van de eigen, beperkte waarnemingen en van gesprekken-achteraf. De ondervraagden hebben echter doorgaans ook niet de gehele rel (zowel naar tijd als naar ruimte) meegemaakt. Ze kunnen daarnaast hun eigen activiteiten overdrijven, of — uit angst voor represailles van de zijde der politie of justitie — juist verzwijgen. Verder zullen zij voorvallen hebben vergeten. Het geheugen werkt bovendien selectief, en bepaalde belangen van de betrokkenen kunnen die selectiviteit versterken (Berk, 1974a, blz. 15). Tenslotte is het zo dat in de rust van het gesprek-achteraf rationele elementen meer aandacht zullen krijgen dan tijdens de gewelddadige gebeurtenissen zelf. Swanson, die eveneens enige van de hierboven vermelde moeilijkheden noemt, verzucht dat het ethisch niet verantwoord is om massa-activiteit voor onderzoeksdoeleinden op gang te brengen. Zinnvolle experimenten worden hierdoor zo goed als uitgesloten. Naar hij meent, zijn vooral deze moeilijkheden er debet aan, dat het massaproces zo zelden voorwerp is geweest van empirisch onderzoek (Swanson, 1953, blz. 522).

Wij hebben niet in de omstandigheid verkeerd om (een gedeelte van) de Schiedamse rel zelf te kunnen waarnemen. Derhalve waren we volledig afhankelijk van gesprekken-achteraf. Om de gesignaleerde vertekeningen zo veel mogelijk tegen te gaan, hebben we de belangrijkste respondenten tenminste twee maal benaderd. Tijdens het tweede gesprek stelden we dan een aantal controlevragen.⁹ Ook ondervroegen we verscheidene personen, die op verschillende wijzen bij het relgebeuren waren betrokken, over hetzelfde voorval. Soms confronteerden we hen met elkaars antwoorden. Aan deelnemers van wie wij wisten dat zij specifieke informatie hadden, stelden we zeer gedetailleerde vragen, in een zo ontspannen mogelijke sfeer.

We investeerden veel tijd in het tot stand brengen van een vertrouwensrelatie bij onze contacten met reldeelnemers. We gebruikten daarom ook geen geluidsopname-apparatuur, maar voerden de gesprekken zo, dat de een de vragen stelde en de ander, die daardoor aanzienlijk minder aandacht kreeg, zo letterlijk mogelijke notities maakte. Dit alles bleek noodzakelijk, omdat ten tijde van ons veldwerk de politie en justitie hun werkzaamheden rond de Schiedamse rel nog niet hadden afgerond. Gezien de betrouwbaarheid van de meeste antwoorden¹⁰ en de positieve reacties van het merendeel der respondenten, zijn we in onze opzet geslaagd.

In totaal voerden we 96 gesprekken met 77 verschillende personen. Een aantal van die gesprekken vond plaats in de vorm van een groepsinterview. De ondervraging was daarbij weinig of niet gestandaardiseerd, zoals doorgaans ook het geval was bij de *eerste* gesprekken met individuele respondenten. Bij de tweede (en bij sommigen zelfs derde) ondervraging vervin-

gen we het vrije interview door het half-gestandaardiseerde (of 'focused') interview (Segers, 1975, blz. 213-234 en Houben, 1974, blz. 157).

We zijn onze veldwerkzaamheden begonnen bij het snelrechtproces tegen enkele meerderjarige reldeelnemers, waar we de namen noteerden van enige verdachten met wie we later spraken. Eerst hadden we echter contact met hun raadslieden, met vertegenwoordigers van politie en justitie, en met een aantal Turkse betrokkenen. Daarna hebben we vele middag-, maar vooral avonduren doorgebracht in kringen van jongere (en enkele oudere) Nederlandse reldeelnemers. Bovendien voerden we nog gesprekken met zowel Turken als Nederlanders in de getroffen buurten en cafés.

Hoewel er tegen het einde van de interviewperiode, die duurde van eind augustus 1976 tot begin januari 1977, bij de ondervraagden enige vermoeidheid ontstond (bovendien was voor velen de 'nieuwigheid' er af), is dit geen aanleiding geweest tot weigering om ons informatie te verschaffen. Slechts één deelnemer aan de rellen wenste niet met ons te spreken; van een ander nemen we aan dat hij zich, zonder openlijk te weigeren, aan een gepland tweede vraaggesprek heeft onttrokken.

We verkregen onze informatie niet uitsluitend via interviews, maar ook door het doornemen van dag- en weekbladen, die aandacht besteedden aan het relgebeuren. Alles bijeen leverde dit ons een omvangrijke hoeveelheid materiaal op, dat we niet in zijn geheel in dit artikel kunnen gebruiken. We hopen evenwel in latere, andersoortige publikaties alle gegevens te kunnen verwerken.

Hier gaat onze aandacht, het zij herhaald, uit naar de organisatieaspecten van het collectieve gewelddadige gedrag. Eerst zullen we een chronologisch verslag van de gebeurtenissen in de Schiedamse rel geven, voor zover deze hier althans van betekenis zijn (paragraaf 2). Daarna volgt onze interpretatie van de feiten en een poging om een aantal hypothesen te vormen en te selecteren. Dat laatste gebeurt door hypothesen, die door anderen zijn gesuggereerd, met ons materiaal en eventueel ook met elkaar te confronteren (paragraaf 3). Tenslotte zullen we enige aanbevelingen doen voor verder onderzoek op dit terrein (paragraaf 4).

*2. Beschrijving: chronologisch verslag van de gebeurtenissen*¹¹

2.1. Vrijdagavond

Op vrijdag 6 augustus 1976 om ongeveer 22.15 uur vond op het kermisterrein in het centrum van Schiedam een steekpartij plaats, waarbij twee

slachtoffers vielen. Eén daarvan belandde met een beenwond in het ziekenhuis, de ander werd dodelijk getroffen. Het waren beiden Nederlandse jongens van rond de 20 jaar.

De dader was, zo werd al snel bekend, een Turk. Aan de steekpartij ging een woordenwisseling tussen enkele Nederlandse en twee Turkse jongens vooraf, van wie er één zich onmiddellijk uit de voeten maakte. De ander raakte in gevecht met, naar wij konden achterhalen, tenminste vijf Nederlandse jongens. Tijdens deze confrontatie trok de Turkse jongen een mes, waarmee hij op zijn tegenstanders instak.

Op het drukke kermisterrein waren velen getuige van de kort durende vechtpartij. Onder deze toeschouwers ontstond paniek, toen de met het mes rondzwaaiende Turk de vlucht nam. Toch waren er tenminste twee jongeren, die na enige ogenblikken de achtervolging inzetten. Anderen ontfermden zich over de slachtoffers. Toen de gevolgen van het gevecht tot de omstanders doordrongen, ontstond er onder hen een duidelijke beroering, die zich al snel uitte in de vorm van wraakgedachten. In eerste instantie richtten deze zich tegen degene die op deze avond slachtoffers had gemaakt. Slachtoffers die gezamenlijk, maar ook elk afzonderlijk, een wijde kennissenkring hadden.

Nadat de politie enkele betrokkenen en omstanders had ondervraagd, formeerde zich een groepje, dat voornemens was de dader van de steekpartij te zoeken. Respondenten vertelden ons dat dit groepje een duidelijke leider had. Hij was zeer bevriend met het dodelijk getroffen slachtoffer en bovendien zelf nauw betrokken geweest bij de vechtpartij. We zullen hem hierna aanduiden als L_1 . Voor zover onze gegevens strekken, was L_1 door degenen die de Turkse jongen achtervolgden, ingelicht over diens route. Ongeveer een kwartier na de steekpartij wist L_1 al waarheen de dader vluchtte: een bepaald, vooral door Turken gefrequenteerd café met een Turkse eigenaar. We zullen dit hierna aanduiden als café A.

L_1 besloot naar dit café te gaan in de verwachting daar de dader aan te treffen. Hij verzamelde vier à vijf jongens, die met hem meegingen. Dit kerngroepje werd op enige afstand gevolgd door een groep van ongeveer dertig personen. Omdat zij op een afstand bleven, werd deze groep door een lid van het kerngroepje tegenover ons gekarakteriseerd als 'een stelletje sensatiezoekers'.

Niet iedereen uit het kerngroepje durfde, aangekomen bij het café, met L_1 naar binnen te gaan. Slechts twee jongens vergezelden hem. Wat de drie daar te weten kwamen, is ons helaas niet bekend.¹² Wel duidelijk is, dat L_1 het kerngroepje aanspoorde hem onmiddellijk te volgen naar een ander, verder van het kermisterrein verwijderd Turks café. Dit café, door

ons hierna aangeduid als café B, werd vaak bezocht door het dodelijk getroffen slachtoffer en zijn vriend L₁. Na enige aarzeling ging L₁, wederom met slechts enkele getrouwen, ook hier naar binnen. Van één van hen vernamen we dat de bareigenaar — gezien zijn geringe beheersing van de Nederlandse taal — moeilijk te begrijpen, maar toch duidelijk negatieve antwoorden gaf: hij zou niets van de steekpartij, noch van de Turkse dader hebben geweten.

Het groepje keerde daarna terug naar de kermis, waar L₁ in huilen uitbarstte. Enkelen verzamelden zich rond hem. Beter zou het zijn om te spreken van 'slechts enkelen'. Velen hadden immers de kermis reeds verlaten, daar het tegen sluitingstijd liep (24.00 uur). In deze kleine kring uitte L₁ wraakgevoelens, die zich niet meer uitsluitend tegen de dader richtten. Hij riep onder meer: 'Ik pak die tering-Turken nog wel.' De paar omstanders namen deze opvatting over, enerzijds omdat men onder de indruk was van de emoties van L₁, anderzijds omdat men er van overtuigd was dat de dader door zijn landgenoten verborgen werd gehouden.

Het is hier de plaats om er melding van te maken dat reeds eerder die avond op het kermisterrein wraakgedachten met betrekking tot de *gehele* Turkse bevolkingsgroep in Schiedam waren geuit. Dit was toen het hiervoor omschreven groepje zijn zoekactie langs twee Turkse cafés hield. Er was toen nog geen sprake van concrete plannen. Wel weten we dat jongeren bepaalde discobars en cafés bezochten om anderen over het gebeurde in te lichten.

Verder zij vermeld dat verscheidene groepjes, elk van zeer geringe omvang, langs Turkse cafés liepen om verdachte gebeurtenissen te signaleren. In één van die groepjes ontdekte men dat café A vroeger dan gebruikelijk en eerder dan de andere cafés werd gesloten. Op grond hiervan concludeerde men (terecht), dat de Turkse dader daarheen was gevlucht en (de juistheid van het volgende is ons niet bekend) dat hij zich daar verborgen hield. Voor zover ons bekend, kwam het op deze avond nergens tot schermutselingen met Turkse personen of tot vernieling van hun eigendommen.

Het groepje dat zich op de kermis rond de huilende L₁ verzamelde, besloot een bezoek te brengen aan één van de ziekenhuizen in de stad, waar men op de hoogte hoopte te komen van de toestand van de jongen met de beenwond, en waar men naar een bevestiging zocht van de bange vermoedens rond het andere slachtoffer. Ook andere groepen begaven zich naar dit ziekenhuis; sommigen rechtstreeks vanuit een bepaalde discobar, anderen vanuit dezelfde of andere bars via het kermisterrein, waar men meer informatie over het gebeurde zocht, en kreeg.

Zo kwam het in en bij het ziekenhuis tot een verzameling van jongeren.

Hun aantal werd geschat op circa dertig. In deze groepering bestond een opgewonden, agressieve stemming, waarin gevoelens van wraak ten opzichte van de Turkse bevolkingsgroep overheersten. Deze gevoelens werden zeer nadrukkelijk verwoord.

Toen bleek dat het ziekenhuispersoneel geen gegevens verstrekke over de toestand van de beide slachtoffers, begaf een deel van de groep zich — op aanraden van dit ziekenhuispersoneel — naar het hoofdbureau van politie. Deze groep was samengesteld uit leden van de verschillende bij het ziekenhuis gearriveerde subgroepjes, waaronder de hiervóór door ons beschreven groep rond L₁. Anderen begaven zich terzelfdertijd naar een discobar, waar de jongens elkaar eerder op de avond over de gebeurtenissen hadden ingelicht. Weer anderen gingen naar huis, omdat het inmiddels bijna 01.30 uur was.

De groep jongeren op het politiebureau uitte daar haar wraakgedachten, die er vooral op neerkwamen dat men van plan was om de volgende dag de Turken hardhandig aan te pakken, onder meer op het kermisterrein (men sprak van 'schoonvegen'). Of hier ook al acties tegen Turkse personen en/of eigendommen in de binnenstad ter sprake zijn geweest, is ons niet bekend.

De groep die zich naar de discobar had begeven, hield zich daar bezig met het opstellen van een plan om de Turken op de kermis uit te dagen. Reacties van Turkse zijde zouden, volgens de plannenmakers, aanleiding moeten geven tot massale vechtpartijen. Men vertelde ons dat de groep in de discobar zich die zelfde avond reeds met stokken bewapende, omdat men vreesde dat een aantal Turken — vooruitlopend op wat komen ging — de aanval zou openen. Er gebeurde evenwel niets, die avond.

2.2. Zaterdag

Zaterdagochtend begaven veel jongens zich naar hun vaste ontmoetingsplaats; de koffieshop van een warenhuis, gelegen in de directe nabijheid van het kermisterrein. Wie nog niets wist van de steekpartij, werd daar op de hoogte gebracht van de gebeurtenissen en van de wraakplannen, al gebeurde dit laatste, volgens onze informanten, niet op zodanige wijze dat iedereen kennis kreeg van de details van die plannen. Ook het drukbezochte kermisterrein fungeerde wederom als trefcentrum, waar men elkaar gegevens verstrekke. Op deze wijze groeide het aantal jongeren dat afwist van hetgeen er de vorige avond was gebeurd.

Er vonden, evenals op de vrijdagavond, nog enkele los van elkaar staande zoekacties plaats naar de dader van de steekpartij. Dit bleek evenwel

geen consequenties te hebben voor het handelen van de grote groep jongeren bij het warenhuis en op de kermis. Daar bleef het rustig. Want hoewel er een plan bestond om Turkse kermisbezoekers uit te dagen, en wel bij de boksbal, deden zich op de zaterdagmiddag geen vechtpartijen voor tussen Nederlanders en Turken. Toch waren er wel degelijk Turkse jongeren aanwezig. Enkele respondenten vertelden ons bovendien dat de sfeer in de middaguren zeer gespannen was. Op onze vraag, waarom het toen niet tot een treffen kwam, antwoordden de meesten dat men angstig was. Enerzijds had men ontzag voor de (collectieve) kracht van de Turken, anderzijds vreesde men — voor wat betreft de zaterdagmiddag — te weinig solidariteit in de eigen gelederen. Dit alles heeft er toe geleid dat voor velen de hoop op wraakneming werd verplaatst naar de zaterdagavond.

Na het avondeten zochten de jongens elkaar op het kermisterrein weer snel op. Men moest daar evenwel constateren dat de 's middags nog wel aanwezige Turken zich 's avonds niet meer vertoonden. De politie bleek daarentegen voor extra-mankracht op de kermis te hebben gezorgd. Binnen een groep van dertig à veertig jongens werd overlegd wat te doen. Eén van de aanwezigen stelde een ander voor om naar *café B* te gaan. Degene, aan wie dit voorstel werd gedaan, had de avond daarvoor behoord tot het groepje dat zich tegen kermis-sluitingstijd bevond rond de huilende leidersfiguur L_1 . Hij nam nu het initiatief, en zal tot aan het einde van de rel een leidersrol blijken te vervullen. Deze (hierna L_2) lichtte enkele anderen in en schreeuwde de groep toe, mee te komen naar *café B*. Daarop begaf hij zich, omringd door enige bekenden, vanaf de kermis in de richting van dat café. Voorbij een brede oversteekplaats bleek, dat velen twijfelden: er had zich een 'kopgroepje' van ongeveer acht jongens afgescheiden van omstreeks dertig 'achterblijvers'. Tot die acht behoorden grotendeels degenen die ook de voorgaande avond actief waren: o.a. L_1 en enkelen die zich toen met hem naar de Turkse cafés en/of het ziekenhuis begaven.

L_2 , die kort daarvoor met stemverheffing het voorstel van een ander had uitgedragen, stimuleerde nu de dertig twijfelaars tot doorzetten. Over de oversteekplaats heen schreeuwde hij: 'Kom op, schijtluizen! Durven jullie niet?' Deze retorische vraag had het effect dat werd beoogd. De dertig sloten zich aan bij de 'kopgroep' en al snel groeide het totaal aan tot zo'n tachtig tot honderd man. De schattingen op dit punt liepen uiteen, maar volgens de meeste geïnterviewden waren er zeker niet meer dan honderdvijftig mensen verzameld rond *café B*.

Wanneer wij de vraag stelden, waarom men zich in eerste instantie juist tegen dit café keerde en niet tegen *café A* (waarvan sommigen wisten dat het de — eerste — vluchtplaats van de dader was), dan noemden onze res-

pondenten uiteenlopende redenen. Men zei ons: 'daar is-ie heengevlucht', 'daar heeft men de dader geholpen', 'daar heeft-ie zich verstopt', maar ook: 'het is het oudste Turkencafé', 'het is een ècht Turkencafé', 'daar is altijd rottigheid', en 'daar komen al die jonge Turkse gasten'. Degene die het voorstel deed om naar dit café te gaan, noemde het de vluchtplaats van de dader. Hij vertelde ons echter ook, dat dit het enige Turkencafé was dat hij kende.

Om welke reden dan ook, bij café B verzamelde zich een grote groep jongeren met duidelijk agressieve bedoelingen. Men haalde immers stenen uit een nabijgelegen straat en stelde zich — met deze in de hand — op voor het café. Er werd eerst geruime tijd een afwachtcnde houding aangenomen. Deze werd doorbroken door individuele acties, gekenmerkt door bravoure. Zo waagde één der jongens het om het café binnen te gaan, een glas pils te bestellen en een slok te nemen, om daarna de rest (glas met inhoud) tegen de spiegelruit achter de bar stuk te gooien. Daarna wandelde hij naar buiten om de anderen aan te moedigen hun stenen te werpen. L₂ vertelde ons, dat hij het niet had aangedurfd om mee naar binnen te gaan. Hij zei zowel Turkse wapens als stenen van de buiten wachtende jongeren te vrezen.

Bij de reldeelnemers had zich inmiddels een door zijn uiterlijk opvallende jongen gevoegd, die in brede kring als 'de grote leider' werd beschouwd. Deze (L₃) zei dat men niet bang hoefde te zijn, als de groep maar bijeenbleef. Uit zijn omgeving kwam de eerste steen, die kort daarop werd gevolgd door een regen van stenen. Hierdoor sneuvelden een aantal bovenraampjes en een glazen reclamebord. De grote ruiten waren nog heel, toen het gooien ophield. De jongeren wachtten de reactie af van zowel de Turkse cafébezoekers als de inmiddels in zeer beperkte getale gearriveerde politie. De laatste reageerde niet (hetgeen door veel jongens werd geïnterpreteerd als een 'stilzwijgende ondersteuning' van hun daden), en van de kant van de Turken kwam geen verweer. Sommigen van hen kwamen naar buiten en stelden zich op voor de grote ruiten van het café. Dit zou een reden geweest kunnen zijn om niet meer te gooien, althans zo veronderstelde één van onze respondenten, die toen het initiatief nam: 'Ze bleven allemaal staan wachten omdat er een paar Turken voor die ruiten stonden. Maar als je daarop moet wachten, stonden we er nu nog. Daarom heb ik toen maar een grote steen gepakt. Ik ben daarmee achteraan gaan staan, zodat iedereen kon zien dat er weer gegooid werd en niemand wie er gooide. En toen al die gasten maar stonden te schreeuwen dat er gegooid moest worden, heb ik het maar gedaan. Ik rekende erop dat die anderen dan ook wel zouden gooien.' Op deze wijze sneuvelde één van

de grote ruiten van het café. Direct daarna volgden de andere.

Van enkele respondenten vernamen we dat er zich na het gooien nog een kleine vechtpartij voordeed tussen een paar Turken en enige jongens uit de groep. In totaal is men ongeveer een uur bij dit café gebleven. Men vertrok, nadat L_3 de groep had toegeschreeuwd dat ze naar café A moesten gaan.

Dit café ligt in een vrij smalle straat, waarin zich verscheidene Turkse zaken bevinden. Zo is er naast café A een derde Turks café (C), dat weliswaar in Nederlandse handen is, maar door aankleding en klandizie werd beschouwd als een 'Turkse zaak'. Er bevinden zich bovendien een Turks koffiehuis en een Turkse winkel. Alle werden tot doelwit van de in omvang toenemende groep jongeren (circa tweehonderd man). Zonder te twifelen of af te wachten werden overal de ruiten ingegooid. Men sloeg geen enkele Turkse zaak over en vergiste zich evenmin door een niet-Turkse zaak te raken. De suggestie in één van de dagbladen,¹³ nadrukkelijk onderschreven door een door ons geïnterviewde Nederlandse klant van zowel café A als café C, als zou er sprake zijn geweest van een in de mid-daguren opgesteld 'adressenlijstje', werd door de meesten van onze respondenten uit de jongerengroep van de hand gewezen ('iedereen kent die zaakjes hier', en 'je kon ze zo herkennen aan die tekens op de ruiten'). Bovendien zouden enkele jongens zich er speciaal voor hebben ingezet dat de Griekse zaak in deze straat niet werd geraakt ('dat zijn ook vijanden van de Turken').

Nadat eerst de ruiten van café A waren ingegooid, richtte men zich tegen café C. Daar werd, nadat de ruiten waren gesneuveld, de deur ingetrapt, waarna nog een deel van het interieur werd vernield. Bovendien poogden twee jongens tijdens een tweede actie de gordijnen in brand te steken. Niemand van de geïnterviewden kon ons precies duidelijk maken, waarom dit bij café C gebeurde. Sommigen schreven het toe aan het persoonlijk initiatief van de twee, anderen meenden dat het een 'compleet gekkenhuis' was, en weer anderen hielden het erop dat de aankleding van dit café zich vooral leende voor brandstichting. Na deze gebeurtenis trad de politie harder op. Dit kon echter niet voorkomen dat de Turkse winkel werd geplunderd, nadat ook hier de ruiten waren ingegooid. Degenen die artikelen meenamen, behoorden tot verschillende subgroepen. Hetzelfde gold voor hen die zich tegen het plunderen verzetten (o.a. L_3). Tussen voor-en tegenstanders kwam het tot een woordenwisseling, waarbij er op een gegeven moment messen werden getrokken. De komst van de politie voorkwam dat er op deze wijze onder de reldeelnemers slachtoffers vielen.

Nadat tenslotte ook de ruiten van het koffiehuis waren ingegooid, viel

de grote groep uiteen als gevolg van politiecharges. De jongeren verspreiden zich, meestal in kleine groepjes, over de gehele binnenstad. Zij verzamelden zich voor een deel weer op de kermis en op een groot plein in het centrum van de stad. Een groep, waarin zich L_3 bevond, begaf zich naar een tweede Turkse winkel, gelegen in de nabijheid van café B. Ook hier werden de ruiten ingegooid en goederen meegenomen. De eigenaar van deze winkel dreigde met een buks, die hem door de politie werd afgenomen. Deze politie-actie deed enige jongens opnieuw veronderstellen dat de politie niet tegen hen was. Laten wekten hard politie-optreden bij het kermisterrein en de arrestatie van één der 'koplopers' evenwel verwarring en woede. Vanaf dat ogenblik keerden de jongens zich tegen de politie.

Suggesties in kleine kring om zich nog te richten tegen Nederlandse winkels en telefooncellen vonden nauwelijks gehoor. Het was na middernacht; de meesten gingen naar huis. Daarbij werd in het overgangsgebied tussen stadscentrum en oostelijke buurt nog een ruit ingegooid bij een Turks pension.

2.3. Zondag

Op zondagochtend ging een aantal jongens de stad in om te zien wat de gevolgen waren van hun optreden. Op het kermisterrein vond opnieuw een concentratie van jongeren plaats. Men besprak de gebeurtenissen en polste de meningen omtrent een mogelijke voortzetting. De meerderheid bleek vóór; slechts enkelen meenden dat er voldoende wraak was genomen. Voorstanders spraken af dat er rond 19.00 uur verzameld zou worden bij het al eerder genoemde warenhuis. Een aantal nam op zich om deze afspraak aan niet-aanwezigen door te vertellen.

In de middaguren bezochten vele jongeren de jongen met de beenwond in het ziekenhuis. Ook daar besprak men de vorige avond. Men voelde zich gesterkt bij het aanschouwen van het slachtoffer, dat — volgens één van de daar aanwezigen — 'door zo'n rot-Turk met zijn poot omhoog ligt'. Over de schuldvraag met betrekking tot de aanleiding van de steekpartij werd niet gesproken. Wel verkondigden de meesten plannen om de wraakacties voort te zetten. Het slachtoffer meende dat dit juist was. Ook hierdoor werden sommigen gesterkt in hun besluit om door te gaan.

Nadat de aanwezigen waren ingelicht over de nieuwe afspraken, ging een deel op weg naar een caféterras, waar suggesties werden gedaan voor nieuwe acties. Hierbij bevonden zich jongens die ook vrijdagsavonds al initiatieven ontplooid hadden (o.a. L_1 en L_2). De laatste ging met een aantal anderen weg om een straat met veel Turkse bewoners te verkennen.

Daar aangekomen werd het groepje door Nederlandse buurtbewoners ingelicht over het bestaan van een Turkse moskee. Deze straat bevindt zich in het westelijke stadsdeel.

Tussen 19.00 en 20.00 uur werd bij de afgesproken plaats nog overlegd over de keuze van de doelen. Men wilde niet meer naar de cafés, omdat die 'al een beurt hadden gehad', aldus één van onze respondenten. Daarom beperkte men zich hoofdzakelijk tot een vergelijking tussen de 's middags verkende buurt en een soortgelijke wijk in het oosten van de stad. Men overwoog hierbij, hoe de bereikbaarheid voor de politie was en waar men het snelst kon wegluchten.

Gedurende dit overleg, dat enige tijd in beslag nam, en waarbij de hardste stemmen bleken te gelden, verkende een aantal jongens de omgeving. Zo ging men in auto's naar Rotterdam om te zien of daar ook onlusten waren uitgebroken en om het gerucht te controleren dat stelde dat vele Turken zich daar verzamelden om hun landgenoten in Schiedam bij te staan.

Toen het overleg was afgesloten, begaf de inmiddels tot zo'n tachtig à honderd man uitgegroeide groep zich naar het westelijke stadsdeel. Veel deelnemers waren dezelfde als die van de vorige avond. Er waren echter ook veel nog-jongeren bijgekomen, terwijl men bovendien — dit in tegenstelling tot de zaterdagavond — vaak op brommers verscheen. L_1 en L_3 ontbraken. Vlakbij de uitgekozen wijk ontmoette de groep enkele jongens die meedeelden dat zich bij de moskee ongeveer vierhonderd Turken hadden verzameld om deze te verdedigen. Het effect van dit gerucht was, dat de groep niet direct de straat-met-de-moskee in durfde. Het voorstel om de groep op te splitsen en de straat van verschillende zijden binnen te gaan, werd door L_2 van de hand gewezen ('we waren met te weinig').

Aan het wachten werd een einde gemaakt door de komst van een jeugdige bewoner van de straat, die meedeelde dat 'alles veilig' was. Eén jongen werd — voor alle zekerheid — door enkele anderen uitgedaagd om vooruit te lopen en een steen naar de moskee te werpen. Hij nam de uitdaging aan, maar ondervond bij de uitvoering tegenstand uit onverwachte hoek: een aantal deelnemers van de vorige avond was tegen verdere acties en poogde de jongen weg te sturen. Zij plaatsten hun auto, waarin ze zojuist nog een verkenningstocht naar Rotterdam hadden gemaakt, vlak voor de moskee en boden ook lijfelijk tegenstand, tezamen met enkele Nederlandse buurtbewoners. De Turkse buurtgenoten stelden zich passief op, omdat — zo vertelden zij ons — er nog niets tegen hun gezinnen werd ondernomen.

De genoemde tegenstand weerhield de grote groep gedurende langere

tijd van verdere acties. Toen de jonge Nederlandse tegenstanders echter vertrokken om eerder gemaakte afspraken met meisjes na te komen, gebeurde wat steeds de bedoeling was geweest: ook de ruiten van de moskee werden ingegooid. Een politiecharge dreef daarna de jongeren uiteen. Toen zij zich weer verzamelden, deed het gerucht de ronde dat er onregeligheden waren ontstaan in het oosten van de stad. Voor zover wij konden nagaan, was dit gerucht afkomstig van bewoners uit de straat-met-de-moskee. De jongens die dit gerucht vernamen, begaven zich onmiddellijk naar het oostelijke stadsdeel. Zij deden dit — na een desbetreffende afspraak — in kleine groepjes, zo mogelijk met meisjes erbij. Dit zou de politie op een dwaalspoor moeten brengen.

In het oosten van de stad kwam de groep weer bijeen. Alles bleek daar echter rustig te zijn, ondanks veel samenscholingen en talrijke toeschouwers. Ook de groep ondernam niets. Zij durfden niet een bepaalde straat in te gaan, waar vele Turken zijn gehuisvest. Dit is een smalle straat met weinig vluchtwegen. Bovendien hadden enige jongens gezien en rondverteld dat Turkse bewoners stenen uit een opengebroken straat mee naar binnen hadden genomen. 'En die hoeven ze alleen maar op je kop te laten vallen!', zei één van onze respondenten, om duidelijk te maken dat deze straat eenvoudig te verdedigen is.

Na ongeveer anderhalf uur keerde de groep terug naar het westen. In de tussentijd reed een aantal jongens op brommers heen en weer tussen de beide buurten om te zien waar er iets gebeurde. De gemeenschappelijke terugkeer vond, voor zover wij konden nagaan, vooral plaats op instigatie van een jongeman uit de straat-met-de-moskee, die eerder het gerucht had verspreid over acties in het oosten. Op weg naar de moskee werd het plan geopperd om hier een brandbom naar binnen te werpen. De groep ontmoette in het westen opnieuw de jonge Nederlandse tegenstanders van het begin van de avond. Zij hadden hun meisjes achtergelaten om nog een kijkje te nemen bij de rel. Aanvankelijk verzetten zij zich weer tegen verder gaande acties ('je raakt onschuldige mensen'), maar later bleken ze, volgens eigen zeggen, 'het leuke' van een moskee-aanval in te zien. Zelfs in die mate, dat zij hulp boden bij het fabriceren van de brandbom.

Nadat deze was gegooid, trad de politie weer op; zij joeg de groep uiteen en verrichtte enige arrestaties. Turken, bijgestaan door Nederlandse buurtbewoners, blusten de brand, die weinig materiële schade tot gevolg had. Het was inmiddels bijna 24.00 uur, en vooral voor de jongere deelnemers betekende dit het einde van de avond. Het harde politie-optreden gaf anderen ook alle aanleiding om het relterrein te verlaten.

2.4. Maandag, dinsdag en woensdag

In het begin van de *maandagavond* was er — na een verzameling rond 19.00 uur bij het warenhuis — weer sprake van een concentratie in de binnenstad. Politiecharges leidden ertoe dat deze groep uiteenviel. Op verschillende plaatsen in de stad kwamen daarna nieuwe initiatieven op. Eén daarvan was een gerichte actie van ongeveer dertig jongens op brommers, die zich op weg begaven naar de woning van de burgemeester. Deze had zich op de televisie door middel van een geladen woordgebruik ('stelletje raddraaiers', 'gepeupel') naar de mening van de jongeren laatdunkend over hen uitgelaten. Zij wilden zich wreken door de ruiten van de burgemeesterswoning in te gooien. Er was hier duidelijk sprake van een spontane actie, die verliep buiten de bestaande 'leidersfiguren' om. Bij de groep die zich met bovenomschreven doel op weg had begeven, sloten zich andere groepjes van jongeren op brommers aan. Door optreden van de politie liep de woning van de burgemeester geen schade op.

In de loop van de avond verlieten velen de binnenstad om zich naar het oosten te begeven. Daar waren jongeren uit de buurt actief. Zij hadden die dag geld ingezameld om met elkaar benzine te kunnen kopen. Hiermee produceerden zij een aantal brandbommen, waarmee 's avonds de rijweg in brand werd gestoken. Wederom meed men de eerder beschreven smalle straat, waar veel Turken wonen. Respondenten vertelden ons dat het hun vanaf die maandag niet meer te doen was om wraak op de Turken, maar meer om het uitdagen van de politie. Toch probeerden enkelen een automobiel die het eigendom van een Turk was in brand te steken. Ook hier trad de politie bijtijds op. Zij kon echter niet voorkomen dat jongens uit deze buurt de ruiten ingooiden bij een Nederlandse vrouw, die zich pro-Turks had gedragen.

Het herhaalde, harde optreden van de politie was voor vele jongeren aanleiding om zich te blijven verzetten en om vernielingen aan te richten, onder meer door verkeerszuiltjes om te trekken. De verslagen van onze respondenten gaven ons de indruk dat buurtbewoners deze avond de acties leidden. Zij zorgden ook voor benzinebommen en autobanden ter verbranding, terwijl zij beschikten over vluchtplaatsen, die aan verscheidene deelnemers werden aangeboden.

Op de *dinsdagavond* was L₃, die ook op zaterdag actief was geweest, weer in Schiedam. Doordat de politie hem al vroeg in de avond arresteerde, was zijn aanwezigheid in de groep nu slechts van korte duur. Gedurende de rest van de avond maakte het optreden van de jongeren een weinig gecoördineerde indruk. Men reed, meestal op bromfietsen, soms in auto's,

kris-kras door de stad om zich hier en daar te verzamelen. De politie trad steeds direct op tegen dergelijke samenscholingen. Er werd weinig schade aangericht; slechts bij een Marokkaanse slager in de binnenstad werden, bij een individuele actie, de ruiten ingegooid.

De rel raakte duidelijk in zijn eindfase. De politie-autoriteiten lieten zich via de pers ook in dergelijke bewoordingen uit. Veel reldeelnemers, onder wie een aantal leiders, waren gearresteerd; anderen meenden dat de wraakactie was beëindigd en lieten zich niet meer zien.

Tòch zou het nog eenmaal, op de *woensdagavond*, tot gecoördineerde acties komen. Een klein groepje, dat reeds vanaf het begin deelnam, en de betrekkelijk afwachtende houding van de laatste twee avonden onjuist achtte, beraamde het plan om 'afleidingsacties' te ondernemen, zodat de politie de anderen in de binnenstad ongemoeid zou laten. Uit onze interviews werd het duidelijk dat dit groepje zelf goed was georganiseerd en voorbereid, maar dat de afspraken met de (inmiddels sterk geslonken) 'grote groep' vaag bleven. Het kwam hierdoor niet verder dan afleidingsmanoeuvres: brandstichting op verschillende plaatsen in de stad en telefonisch aan de politie doorgegeven valse meldingen. Los hiervan stond het ingooien van de ruiten van een Turkse winkel, die ook op de zaterdagavond al doelwit was geweest.

Op de woensdagavond gebeurde nog het volgende: twee niet-Schiedamse aanhangers van de *Nederlandse Volks Unie* deelden pamfletten rond in de buurt waar het dodelijk getroffen slachtoffer had gewoond. In deze pamfletten werd onder meer opgeroepen tot steun aan 'de nvu en Joop Glimmerveen in hun strijd op leven en dood met de vijanden van ons volk'. Er werd door een aantal bewoners aangifte gedaan, en kort daarna kon de politie de verspreiders arresteren.

Op onze vraag of nvu-leden ook aan de rellen hadden deelgenomen, antwoordden de meesten ontkennend. Slechts weinigen verwezen, op min of meer vage wijze, naar oudere Schiedammers, die vaak aanwezig waren, aanmoedigden en ook aanboden om pamfletten tegen de Turkse bevolkingsgroep te maken en te verspreiden. Deze Schiedammers hebben wij niet kunnen achterhalen, zodat het ons niet bekend is òf en in hoeverre hier verbanden bestaan met de nvu. Het grootste deel van de acties is evenwel ondernomen door jongeren, die niet in relatie stonden met deze organisatie.

Wel is ons gebleken dat na de rellen door leden van de nvu pogingen werden gedaan om een zaaltje te huren in de meer genoemde discobar. Daar zouden dan jongeren worden toegesproken, die zich — naar zij zeggen — tegen een door hen te ontvangen vergoeding bij de nvu konden

aansluiten. De eigenaar van de discobar heeft uit vrees voor moeilijkheden met de autoriteiten geweigerd hierop in te gaan. Ook onder onze jeugdige respondenten bleek in het algemeen weinig animo te bestaan.

3. Interpretatie en hypothesevorming

3.1. Het incident

Bij veel relonderzoek wordt onderscheid gemaakt tussen dieper liggende oorzaken en aanleiding gevende incidenten, die tezamen een verklaring zouden bieden voor het ontstaan van collectief gewelddadig gedrag (Spilerman, 1970). Onder dieper liggende oorzaken worden meestal economische, sociale en demografische omstandigheden van de betreffende samenleving begrepen. Onder het aanleiding gevende incident verstaat men dan een bepaalde gebeurtenis, die — gezien de grieven die er bestaan over de onderliggende oorzaken — mensen tot gezamenlijke actie brengt. Het gaat ons hier, gezien onze probleemstelling, niet om de dieper liggende oorzaken. Wel willen we ons, voordat we ingaan op de vraag naar de totstandkoming van een collectiviteit, kort bezighouden met de steekpartij, opgevat als aanleiding gevend incident.

Aan een dergelijk incident worden in de sociologische literatuur door verschillende auteurs bepaalde kenmerken toegeschreven. Zo noemt Hundley als voornaamste kenmerk dat het een typificerende gebeurtenis is (Hundley, 1967/68, blz. 632). In deze opvatting illustreert het incident de grieven, die al bij bepaalde delen van de bevolking bestonden. Zo zou bijvoorbeeld het incident voorafgaande aan een rassenspel nog eens duidelijk uitwijzen, hoe discriminatoir het ene ras door het andere wordt behandeld. Volgens Lieberman en Silverman geeft zo'n incident aan, dat een deel van de bevolking zich in hoge mate gekwetst voelt doordat bepaalde normen op grove wijze werden geschonden. Een incident staat, aldus deze schrijvers, nooit op zichzelf; het wordt voorafgegaan door een reeks van soortgelijke normovertredingen. Dezelfde auteurs menen dat rellen vaker daar zullen ontstaan, waar de bevolking meent dat haar grieven onvoldoende gehoor vinden bij de officiële instanties (Lieberman en Silverman, 1965, blz. 887).

Wanneer we ons nu de vraag stellen, of het incident dat de aanleiding was van de ongeregelde heden in Schiedam, er één is uit een reeks of dat het op zichzelf stond, dan moeten we er eerst op wijzen, dat ons van verschil-

lende zijden werd meegedeeld dat er tussen Turkse en Nederlandse Schiedammers weinig sprake was van wrijvingen. Bij de politie meende men dit, en ook de buurt- en jeugdwerkers in het westen van de stad hadden deze opvatting.¹⁴ Turkse respondenten in dezelfde wijk vertelden ons eveneens, dat zij geen moeilijkheden met Nederlanders hadden ondervonden.¹⁵ Desondanks werd het ons toch al snel duidelijk dat de Nederlandse Schiedammers, met name de werkende jongeren en de Nederlanders die in een 'gemengde buurt' wonen, veel grieven hebben tegen Turken. Deze spitsen zich vooral toe op twee punten: Turken, en vooral jonge Turken, wordt verweten dat zij snel geërgerd raken wanneer er door Nederlandse mannen naar hun vrouwen wordt gekeken, terwijl zij zelf — naar de mening van een groot aantal respondenten — 'altijd naar onze vrouwen gluren'. Voorts verwijt men de Turkse mannen dat zij bij onenigheid snel naar een mes grijpen.

De noodlottige steekpartij, na een om meisjes begonnen ruzie, bevestigde het stereotiepe beeld van de Turkse jongere die altijd met zijn mes klaar staat. Wij weten dat het incident niet op zichzelf stond, maar werd voorafgegaan door andere onenigheden. Doordat er evenwel sprake was van een dodelijk slachtoffer, is het ditmaal een veel zwaarder en dramatischer incident, waar bovendien velen getuige van waren.

De Turkse dader kon door de hem achtervolgende jongeren niet worden achterhaald. Ook de politie leek daartoe niet in staat. Indien Lieberson en Silverman gelijk hebben, dat rellen zullen ontstaan waar de bevolking meent dat haar grieven onvoldoende gehoor vinden bij de officiële instanties, dan is hun uitspraak met enige wijziging ook van betekenis voor de Schiedamse situatie. Een aantal jongeren was immers reeds op de vrijdagavond op de hoogte van de ontsnapping van de Turkse dader. Zij zagen hierdoor in, dat de normovertreder moeilijk gestraft kon worden, mede omdat er al snel geruchten gingen over hulp van landgenoten.¹⁶ Juist bij deze jongeren bestond, naar wij konden waarnemen, toch al weinig vertrouwen in de effectiviteit van het politie-optreden. Paige meent dat er een verband is aan te geven tussen het gebrek aan vertrouwen in de overheid om problemen te kunnen en willen oplossen enerzijds en de radicaliteit van de groepen die een oplossing wensen anderzijds. Een gering vertrouwen in de overheid en een groot vertrouwen in de eigen kundigheid zal in een dergelijke groep aanleiding zijn tot radicale daden, die zich kunnen uiten in een (politieke) rel (Paige, 1971, blz. 812 e.v.).

Wij menen, gezien het bovenstaande, dat de volgende hypothese kan worden gesteld omtrent het verband tussen een incident en het ontstaan van collectieve actie:

Als een groep mensen vindt dat haar normen in ernstige mate zijn overtreden door een (lid van een) andere bevolkingsgroep, en als men tevens van mening is dat er weinig kans bestaat dat de voor deze overtreding verantwoordelijk geachte persoon of groep zal worden bestraft door de officiële instanties, dan zal de gekwetste groep zelf actie ondernemen om de overtreder(s) te straffen of te doen straffen.

In Schiedam strafte de groep zelf; door middel van geweld, gericht tegen Turkse personen en (vooral) eigendommen. Dat voor deze mogelijkheid werd gekozen, kan wellicht worden verklaard met behulp van de bevindingen van Berkowitz en Le Page. In een door hen opgezet experiment werd aan proefpersonen door anderen een lichte elektrische schok toegevend. Zij vonden nu, dat de proefpersonen zich ten opzichte van die anderen agressiever gedroegen bij de aanwezigheid van een wapen (in dit experiment een pistool of geweer), dan wanneer er zich in hun nabijheid een neutraal object bevond, dat niet werd geassocieerd met agressie (Berkowitz en Le Page, 1967).

In onze gedachtengang is de collectiviteit haar eigen wapen: de kracht van een collectiviteit ligt immers in haar aantal.¹⁷ Uit het voorgaande blijkt dat door de aanwezigheid van een wapen — uit toch al bestaande agressie — agressiever gedrag zal ontstaan dan anders het geval zou zijn. Dat er in de Schiedamse situatie al agressie bestond, blijkt uit de wraakgedachten die reeds op de vrijdagavond ten opzichte van de Turkse bevolkingsgroep werden geuit. Aldus komen we, op reductionistische wijze, tot de volgende hypothese over het ontstaan van een collectieve gewelddadige actie:

Als er binnen een collectiviteit agressie is ontstaan naar aanleiding van een als gemeenschappelijk ervaren aangelegenheid, dan zal deze collectiviteit overgaan tot gewelddadige acties.

Volgens deze hypothese zal iedere collectiviteit waarbinnen agressie bestaat ten opzichte van een andere bevolkingsgroep, gewelddadig optreden. Zou deze algemene uitspraak worden gefalsificeerd, dan kan vanuit ons materiaal een andere hypothese, met een minder groot bereik, worden geformuleerd. In het door ons bestudeerde geval bleek namelijk, dat de betreffende jongeren hun geschillen altijd al op gewelddadige wijze regelden. Via dezelfde routine werd nu gestalte gegeven aan de wraak voor de normovertreding. Dit kenmerk van de bedoelde groep jongeren kan als volgt worden opgenomen in een algemene uitspraak:

Als de collectiviteit die de bedoeling heeft om de voor normovertreding

verantwoordelijk geachte persoon of groep te (doen) straffen, is samengesteld uit personen met een fysiek gewelddadige traditie, dan zal deze collectiviteit met fysiek geweld straffen.

In het nu volgende zullen we aandacht besteden aan het tot stand komen van een collectiviteit.

3.2. Verzamelen en rekruteren

Op het kermisterrein, waar het hiervoor beschreven incident zich voerde, waren — mede door het goede weer — veel mensen bij elkaar. Naar alle waarschijnlijkheid is het publiek op een kermisterrein van een specifieke samenstelling. Voor wat betreft de jeugdigen die er op vrijdagavond waren, menen we op grond van mededelingen van onze respondenten te kunnen stellen dat het vooral om werkende jongeren ging, doorgaans met weinig scholing en behorend tot de lagere sociaal-economische strata.

Men was, vóór het incident, op de kermis aanwezig om elkaar daar te ontmoeten en om te genieten van de kermisattracties. Voor een aantal jongeren die op zaterdag naar de kermis kwamen, gold een andere reden. Er bestond toen immers een afspraak om wraakacties tegen Turkse personen te ondernemen. Voor deze vorm van bijeenkomen, met een vooraf vastgesteld collectief doel, willen we de term *verzamelen* reserveren. De andere vorm, waarbij men bijeenkomt op grond van individuele overwegingen, zullen we hierna *samenkomen* noemen. In de literatuur wordt het resultaat in beide gevallen aangeduid als: 'collectiviteit' of 'massa'. Om ons onderscheid ook hier door te voeren, zullen we naast een *menigte* (het gevolg van samenkomen) spreken over een *massale groepering* (het resultaat van verzamelen).

Teneinde een massale groepering te kunnen realiseren, is het noodzakelijk dat mensen op de hoogte worden gesteld van de gemaakte afspraak en dat zij worden gemobiliseerd om zich naar de bestemde plek te begeven. Deze activiteiten willen we *rekruteren* noemen. Het rekruteren geschiedt onder een bepaald aantal mensen, die met elkaar het *rekruteringsveld* vormen.

In het Schiedamse geval was het rekruteringsveld al enigszins bepaald door de menigte op de kermis. Daaruit zullen vooral diegenen zich verzamelen, die (één van) de beide slachtoffers kennen. De dodelijk getroffen jongen was vooral bekend in het oosten van de stad. De vrienden van deze jongen kwamen daar ook vandaan. De aan zijn been gewonde jongen was in dezelfde buurt bekend (hij had er familie en vrienden), maar bovendien

had hij veel kennissen in een categorie jongeren die bepaalde discobars in andere delen van de stad als ontmoetingsplaats hadden. Deelnemers aan en een aantal getuigen bij de steekpartij, en zij die met L_1 meegingen op zijn speurtocht langs de Turkse cafés, waren uit beide groepen afkomstig. Dit geldt ook voor degenen die op de vrijdagavond bij het ziekenhuis bijeenkwamen.

Diezelfde avond nog werd in een discobar een plan ontworpen om de wraak op de Turkse bevolkingsgroep gestalte te geven. Voor de uitvoering van dit plan werden de volgende dag jongeren gerekruteerd. Dit geschiedde langs lijnen van bekendheid en vriendschap, op een wijze die door enige respondenten werd aangeduid als 'sneeuwbal-systeem'. Degenen die rekruteerden, begaven zich naar plaatsen waar zij vrienden en bekenden konden verwachten: bepaalde jeugdcafés, de koffieshop van het warenhuis en ook de kermis. Sommige leden van deze menigten werden volledig ingelicht over het wraakplan; zij kenden alle details. Anderen wisten slechts dat er op de kermis 'iets' met de Turken zou gebeuren. De collectiviteit op het kermisterrein had op dat moment een gemengd karakter, in die zin dat er zowel sprake was van verzamelen als van samenkomen.

Om de in paragraaf 2 genoemde redenen vond het plan geen doorgang. Daardoor ontstond er in de vroege avonduren op het kermisterrein opnieuw een massale groepering. Het gemeenschappelijke doel (wraakneming op de Turkse bevolkingsgroep) was nu duidelijk geworden. De verschillende subgroepen waaruit de massale groepering was samengesteld, onderschreven die avond allen deze doelstelling. Dat er subgroepen bestonden, werd ook door onze respondenten onderkend. Zij spraken van 'klieken' in de massa, die steeds weer werden opgezocht.

Nadat op de zaterdagavond de wraak op de Turkse bevolkingsgroep was volbracht, werd er geen afspraak gemaakt voor het verzamelen op de volgende dag. Dat gebeurde pas op die dag zelf; op het kermisterrein, in het ziekenhuis, in een discobar, op een caféterras en elders gaf men elkaar te kennen dat er op een bepaald tijdstip bij het warenhuis verzameld zou worden. Er is dan dus weer duidelijk sprake van rekrutering.

Vanaf de zondag werd steeds opnieuw de afspraak gemaakt om rond 19.00 uur bij bedoeld warenhuis te verzamelen. Toch hielden niet alle subgroepen zich eraan: in het oosten van de stad vonden lokale verzamelingen plaats. Een ander aspect is, dat de samenstelling van de massale groepering verandering onderging. Vanaf de zondag voegden veel jeugdigen zich erbij (leeftijd: 12-14 jaar), terwijl tevens jongeren uit omliggende plaatsen werden aangelokt om aan de rel deel te nemen. We zien dus dat het rekruteringsveld enige verschuivingen ondergaat. Voorts is het zo, dat

in de loop van de tijd de rekrutering aan betekenis verliest. Werden op zaterdag en zondag nog acties ondernomen om mensen bij het gebeuren te betrekken, vanaf de maandag werd verondersteld dat men zich bij het warenhuis zou vervoegen.

Theoretische oriëntaties

In de sociologische literatuur omtrent collectief gedrag is een aantal theoretische benaderingen bekend. Deze pogen ook de processen van verzamelen en rekruteren te verklaren. We zullen vier van die benaderingen presenteren en met onze gegevens confronteren.¹⁸

De *besmettingsbenadering* gaat uit van de gedachte, dat mensen overgaan tot collectieve acties doordat zij in massale situaties zeer suggestibel zijn en elkaar sterk beïnvloeden. Er wordt verondersteld dat zich reeds een menigte heeft gevormd, omdat pas daarna wederzijdse besmetting — van niet-normaal gedrag — kan plaatsvinden. Verder wordt gesteld dat mensen in een massa op uniforme wijze gaan reageren, en dat massagedrag wordt gekenmerkt door opwinding en irrationaliteit.

Op het kermisterrein bevond zich ten tijde van het incident een menigte. Hieruit ontwikkelde zich echter niet direct een uniforme, sterk beïnvloedbare massa. Er werden door diverse groepen immers verschillende acties ondernomen; men ging op verkenning uit, men won informatie in. Deze acties worden bovendien niet gekenmerkt door irrationaliteit, maar door een pogen om antwoorden te krijgen op vragen als: waar is de dader heen gevlucht en wat is de toestand van de beide slachtoffers? Dat er in een subgroep concrete wraakplannen werden opgesteld, terwijl andere groepen slechts vage wraakgedachten uitten, wijst evenmin op homogeniteit en uniformiteit.

De massale groepering die de dag daarna werd waargenomen, ontstond door rekruteringsactiviteiten, nadat er plannen waren opgesteld. Ook hieruit blijkt dat de besmettingsbenadering in de Schiedamse situatie geen verklaring kan bieden voor het tot stand komen van de massale groepering.

De *convergentiebenadering* stelt, dat mensen tot collectieve acties overgaan doordat zij gelijke, maar individuele predisposities bezitten. Mensen in een massa zouden zich in die massa niet anders gedragen dan in een niet-massale situatie. In deze opvatting zijn het dus de mensen met gelijke karakteristieken die, als zij samenkomen, tot collectieve acties zullen overgaan. Zij worden door een incident uit de menigte geselecteerd. Zo'n incident is vaak van ondergeschikte betekenis, en hoeft niet in direct verband te staan met de predisposities van diegenen die tot acties komen. Zij worden, volgens de aanhangers van deze benaderingswijze, vaak aangetroffen

onder geïsoleerde individuen, vreemdelingen of mensen uit de onderste sociale strata.

In de Schiedamse situatie is het niet goed in te zien, wat de predisposities waren van de jongeren die aan de ongeregelde heden meededen. Men zou kunnen veronderstellen dat er sprake is van een gemeenschappelijk stereotype, maar bij onze ondervraging bleek dit toch niet juist te zijn. Zelfs in de leidersgroep bevonden zich jongens die de in paragraaf 2 genoemde stereotypering niet onderschreven. Ook de aanname dat men bezwaren had tegen Turkse penetratie in de eigen woonbuurt blijkt onjuist te zijn; talloze reldeelnemers woonden in homogeen Nederlandse buurten. Velen hebben wellicht de concurrentie met Turken op verschillende markten (arbeids-, woning-, zowel als huwelijksmarkt) onaangenaam gevonden, en zijn daardoor 'riot-prone' geworden. Zo zijn er meer van deze predisposities te bedenken, zeker wanneer men deze los ziet van het incident. Wij menen echter met McPhail en Miller te moeten stellen, '... that individual predispositions are, at best, insufficient to account for the assembling process' (McPhail en Miller, 1973, blz. 723).

Dat er desondanks een zekere empirische evidentie bestaat voor het oververtegenwoordigd zijn van personen uit de lagere strata bij ongeregelde heden, kan volgens ons wellicht op de volgende wijze worden verklaard.

Verskillende auteurs menen, dat de eersten die meedoen aan een protestbeweging niet komen uit de onderste lagen der maatschappij. Pas als er sprake is van een zekere organisatie, zullen zij zich aansluiten.¹⁹ Het zijn dan wel de actieve deelnemers! Amerikaanse studies over rassenrellen baseren zich vaak op interviews met arrestanten. Kan het zijn, dat juist deelnemers uit de lagere strata sneller worden gearresteerd, omdat zij opvallen door hun activiteit en omdat zij meer bekend zijn bij en daardoor eerder worden herkend door de politie, zoals ook in Schiedam het geval bleek te zijn? Hierdoor wordt het in zekere mate duidelijk dat de convergentiebenadering bij op dergelijke wijze verzameld materiaal enige empirische steun verkrijgt.

De 'emergent norm'-benadering wil een kritiek zijn op en een alternatief bieden voor de twee voorgaande benaderingswijzen. Waar deze de nadruk leggen op uniformiteit van het menselijk handelen in massasituaties, gaat de 'emergent norm'-beschouwing uit van verscheidenheid in motieven van mensen en subgroepen in een massa. Verskillende groepen en verschillende activiteiten blijven aanwijsbaar in de collectiviteit. Tijdens het massaproces ontstaat er wel een aantal gemeenschappelijke normen, die specifiek aan de situatie gebonden zijn. Het verzamelen gebeurt, volgens de opstellers van deze theoretische oriëntatie, op grond van verschillende motieven.

Vanuit die motieven is een aantal typen van reldeelnemers te onderscheiden, zoals: de uitbouter, de toeschouwer en de betrokkene (Turner en Kilian, 1972, blz. 27 e.v.). Ook Rainwater meent, dat mensen aan rellen meedoen op grond van verschillende motieven; hij beschouwt de rel daarom als een 'kansenstructuur' (Rainwater, 1969, blz. 508).

Een belangrijk bezwaar van deze benadering is, dat juist motieven worden gebruikt als verklaringsgrond voor reldeelnemers. Daarover kan hetzelfde worden gezegd als hiervóór is gedaan met betrekking tot individuele predisposities, waaronder ook motieven worden begrepen. Een tweede bezwaar is, dat motieven steeds achteraf uit gedragingen worden afgeleid, terwijl men bovendien niet zomaar een eenduidige relatie tussen motief en gedrag mag veronderstellen. Om deze redenen zijn wij van mening, dat ook deze benadering geen afdoende verklaring geeft voor de totstandkoming van een massale groepering.

McPhail en Miller komen met een *alternatieve benadering* van het verzamelproces. Zij bekritiseren, zoals wij hiervóór deden, het nadruk leggen op motieven, houdingen en andere predisposities, waardoor volgens hen het communicatieproces en ecologische factoren (de bereikbaarheid van de verzamelplaats) worden verwaarloosd. Juist deze twee aspecten hebben beide schrijvers onderzocht (McPhail en Miller, 1973, blz. 723). Uit hun onderzoek bleken voor het verzamelproces met name van belang: de situatie waarin het bericht werd ontvangen dat er iets gaat gebeuren (was men alleen of met anderen), en de 'competing demands', dat zijn anderzootige verplichtingen, die het niet mogelijk maken om naar de verzamelplaats toe te gaan.

Er is hier volgens ons geen sprake van een verklaring (in de zin van een oorzaak-gevolg-relatie), maar louter van het aangeven van voorwaarden waaronder men zich naar de verzamelplaats zal begeven. Men dient daartoe over informatie te beschikken (krijgt men die met anderen samen, dan zal men eerder gaan), en er moeten geen concurrerende verplichtingen bestaan. Deze laatste zijn uitsluitend van belang voor het rekruteringsveld. In de Schiedamse situatie is dit een groep jongeren, die weinig concurrerende verplichtingen kent op de tijdstippen waarop collectieve acties plaatsvinden (in het weekeinde en op werkdagen na 19.00 uur). Nu is het zo, dat gedurende de rel veel jongeren vakantie hadden. Men kan zich daarom afvragen, waarom bijvoorbeeld middelbare scholieren niet participeerden in het relgebeuren, waarom zij niet deelnamen aan het verzamelen. Wij menen de oorzaak daarvan te vinden in de rekrutering. Deze geschiedde, zo zeiden we hiervóór, via vriendschaps- en bekendheidslijnen. In dit geval vielen middelbare scholieren daarbuiten.²⁰

Samenvattend menen we te mogen stellen, dat de vraag naar de totstandkoming van een massale groepering tot nu toe niet bevredigend is beantwoord.²¹ Naar onze mening kan dit eerst geschieden, nadat (het cliché zij ons vergeven) gericht veldonderzoek heeft plaatsgevonden. Wellicht kan een uit ons materiaal afgeleide hypothese hierbij leidraad zijn. We vonden, dat een groep waarvan een norm in ernstige mate is overschreden door een (lid van een) andere bevolkingsgroep, en waarbinnen weinig vertrouwen bestaat in de effectiviteit van het politie-optreden, actie zal ondernemen om de normovertreder(s) te (doen) straffen. In principe kan nu ieder lid van deze groep dat geen concurrerende verplichtingen (als werk of gezin) kent, worden gerekruteerd. Dit gebeurde in Schiedam niet, omdat rekrutering uitsluitend plaatsvond langs lijnen van vriendschap en bekendheid.

Wanneer we de afwezigheid van concurrerende verplichtingen nu als noodzakelijke randvoorwaarde accepteren, dan is de volgende hypothese (na de voorgaande over actie-bereidheid) te stellen:

Als een gekwetste groep zelf actie wil ondernemen om een normovertreder te straffen of te doen straffen, dan zullen zich diegenen uit de groep verzamelen die via vriendschaps- of bekendheidslijnen worden gerekruteerd.

3.3. Taken en taakverdeling

Hoewel wij hiervóór stelden, dat de 'emergent norm'-benadering weinig kon bijdragen aan de verklaring van het verzamelproces, zullen we bij de hierna volgende bespreking uitgaan van deze theoretische oriëntatie. De reden hiervan is, dat aanhangers van deze benadering onderscheiden activiteiten in de massa waarnemen. Dit zelfde kan niet worden gezegd van de besmettingsbenadering, terwijl bij de convergentiebenadering het massa-proces van weinig betekenis is, gezien de nadruk op predisposities. McPhail en Miller tenslotte beperken zich nadrukkelijk tot het verzamelproces en kunnen derhalve geen uitspraken doen over de organisatie van de massale groepering, nadat deze tot stand is gekomen.

Turner en Killian, de voornaamste representanten van de 'emergent norm'-benadering, gaan bij hun beschouwingen uit van de heterogeniteit der deelnemers. Zij geven aan, dat er binnen een collectiviteit arbeidsverdeling is waar te nemen en dat er onderscheid valt te maken tussen leiders en volgelingen. Voorts onderkennen zij subgroepen in de massa en soorten van participanten.

We noemden hiervóór reeds enigen van de deelnemerstypen die Turner en Killian beschrijven. Zij onderscheiden: de 'committed', dat is iemand die, hoewel hij meent dat er iets moet gebeuren, geen duidelijke voorstel-

ling heeft van de te ondernemen actie. Het tweede type is de *bezorgde*; hij die zich betrokken voelt, maar die het niet nodig vindt dat er actie wordt gevoerd. Dan volgt *het type dat aan elke actie meedoet*, omdat het deelnemen alleen hem al voldoende bevrediging geeft. Het vierde type is de *nieuwsgierige toeschouwer*²² en tenslotte is er de *uitbuiters*. Dit type grijpt een collectieve actie aan om eigen politieke of materiële doeleinden te kunnen realiseren. Deze typen bespreken Turner en Killian later in hun boek als rollen, maar ook als motieven en als houdingen (Turner en Killian, 1972, blz. 92).

Zij onderscheiden voorts nog een aantal, wat zij noemen, rollen; namelijk die van leiders, taakuitvoerders en volgelingen. De leider wordt door hen ook vaak 'keynoter' genoemd. Daarmee wordt aangegeven, dat hij de persoon is die de ambivalentie van de situatie voor de collectiviteit helpt te overwinnen door een richting te bepalen voor de collectieve actie.

Daarnaast bespreken deze auteurs — in hun terminologie — 'ephemeral roles' (*ibidem*, blz. 72). Deze hebben een kortstondig karakter en worden voorts gekenmerkt door de nadruk die ligt op het volbrengen van taken, eerder dan op het plannen ervan. In hoeverre bovenstaande typen, rollen en houdingen als kortstondige rollen kunnen of moeten worden beschouwd, geven Turner en Killian niet aan.

De door Turner en Killian ontwikkelde terminologie is niet zeer helder, zo moge uit het voorgaande blijken. Waar ligt bijvoorbeeld precies de grens tussen het type dat overal bevrediging zoekt en het uitbuiters-type? En: zijn deze typen nu rollen, en dan kortstondige, of zijn het houdingen of motieven? We zullen hun typologie verder niet in onze analyse betrekken, ook al gezien de kritiek die wij formuleerden op verklaringen, die uit individuele motieven gedragingen tijdens relsituaties meenden te kunnen afleiden. Op de termen leider en 'keynoter' komen we nog terug. Eerst bespreken we kort een beschouwing van Hundley, die uitgaat van het werk van Turner en Killian.

Hundley onderscheidt een aantal activiteiten, die verschillende mensen of groepen tijdens een rel verrichten. Hij meent dat er eerst een kern van activisten en een groot aantal toeschouwers te onderkennen zijn. Daarna is binnen de activistenkern al gauw onderscheid te maken tussen 'keynoters' en dichtbij staande supporters. Deze 'keynoters'-activisten komen voort uit gegriefden, ophitsers en uitbuiters. De supporters zijn daarvan vaak vrienden (Hundley, 1967/68, blz. 636/637). Verderop in zijn artikel maakt Hundley de opmerking, dat uitbuiters later op de plaats van de rel arriveren om hun eigen doeleinden te kunnen verwerkelijken.

De onnauwkeurigheid in terminologie is ook hier weer evident. 'Key-

noters'-activisten zouden o.a. uit uitbuiters worden gerekruteerd. Deze activisten zijn het eerst ter plaatse. Hoe is het dan mogelijk, dat uitbuiters daar later arriveren?

We menen met het voorgaande voldoende te hebben aangegeven, dat de bestaande begripsvorming rond het massaproces weinig houvast biedt. We hebben bij onze analyse dan ook gemeend een eigen weg te moeten zoeken.

Allereerst willen we ons hier ontdoen van het rolbegrip. In de sociologische literatuur heeft de term *rol* immers een specifieke betekenis, nl. het geheel van normen en daarop gebaseerde verwachtingen, dat men koestert jegens personen in een bepaalde sociale positie (o.a. Van Doorn en Lammers, 1968, blz. 104). Aan deze omschrijving ligt de veronderstelling van een zekere duurzaamheid ten grondslag. Van Doorn en Lammers spreken van een 'specifieke duurzame combinatie van sociale betrekkingen en verhoudingen' (*ibidem*, blz. 77). Dit is in tegenspraak met de vluchtigheid, die het collectieve gedrag (ook in de Schiedamse situatie) kenmerkt. Voor de verrichtingen die tijdens ongeregelde heden worden gedaan ten behoeve van de collectiviteit, willen wij de term *taak* gebruiken. Verschillende taken moeten worden uitgevoerd. Wij vonden, dat zij soms door leiders worden opgedragen en dan weer door subgroepen of personen uit eigen initiatief worden verricht.

We zullen hierna proberen aan te geven, welke taken er volgens onze gegevens werden uitgevoerd tijdens de ongeregelde heden in Schiedam.

Reeds op de vrijdagavond, na de bijeenkomst bij het ziekenhuis, werd veelvuldig *informatie doorgegeven*. In een discobar werd een plan bevestigd om de volgende dag op de kermis een gevecht met Turken uit te lokken. Een jongen met een klein postuur zou de Turken bij de boksbal uitdagen, waarna vrienden van deze jongen zich in de strijd zouden mengen. We zien hier als taken: *plannen ontwerpen* en het *uitvoeren van een 'keynoting-act'*.

De dag daarop werden taken verricht die we kunnen aanduiden als *rekruteren*, o.a. om het opgestelde plan tot uitvoer te kunnen brengen. De grote groep die op zaterdagavond op het kermisterrein was, moest worden overreed om mee te gaan naar café B. Er werden daartoe taken verricht als *overreden* en *ophitsen*. De ophitsers bleven ook van belang bij de acties voor café B. Daar hadden eveneens jongeren aanmoediging nodig om tot actie over te gaan. Overreden wordt weer van belang op de zondagavond, wanneer tegenstanders, die eerder deelnemers waren, opnieuw tot de groep worden bekeerd.

Heeft men eenmaal café B vernield, dan blijken de overreders niet meer

zo belangrijk te zijn en komt de nadruk te liggen op *activisten-uitvoerders*. Op de zondag werden nieuwe doelwitten gezocht door een deel van de leidersgroep, dat daartoe verkenningen deed in de westelijke buurt. Gedurende de rel werden aan reldeelnemers vervoer, vluchtmogelijkheden en een brandbom aangeboden. We benoemen deze taken als het *aanbieden van relinstrumentarium*. Na de zondag viel de collectiviteit uiteen en werden de acties meer lokaal gericht. Op woensdag werd nog een poging gedaan om tot gezamenlijke actie te komen. Een leidersgroepje bood zich aan voor het *weglokken van de politie*, opdat de restgroep nog enige acties kon ondernemen.

Voordat we nu ingaan op de samenhang tussen een aantal taken en op de taakverdeling, willen we eerst aandacht besteden aan de taak van het *leidinggeven*.

Leiders

Turner en Killian menen, dat leiders worden gekenmerkt doordat zij als eersten een handeling verrichten tijdens een massale actie. Wat de aard van die handeling is, wordt door hen niet duidelijk aangegeven. Uit de tekst is evenwel af te leiden dat zij doelen op een '*keynoting-act*' (Turner en Killian, 1972, blz. 89). Dit is een handeling die de aarzeling bij de massa opheft en tot navolging uitnodigt.

Om de bruikbaarheid van dit begrip aan te geven, willen we nog eens aandacht vragen voor een door ons in paragraaf 2 beschreven gebeurtenis. Op de zaterdagavond bevond de massale groepering van jongeren zich voor café B. Men aarzelde lang, voordat er acties werden ondernomen. Eerst ging er een jongen naar binnen, die een glas bier bestelde en dit vervolgens, na een slok te hebben genomen, tegen de spiegelruiten van het café stukgooide. Daarna liep hij naar buiten, waar hij riep: 'Kom op jongens, de hele zooi moet eraan.' Echter, eerst nadat L₃ gearriveerd was en de jongens zei niet bang te zijn, werden reclamebord en bovenruitjes ingegooid. Vervolgens werd opnieuw gewacht, totdat iemand achteraf ging staan en de grote ruit van het café ingooide. Toen volgde er, aldus één van onze respondenten, 'een hele zwerm stenen'.

Welke daad is nu te beschouwen als de '*keynoting-act*'? Het kapotgooien van de spiegelruiten, van het reclamebord en de bovenruitjes, van de grote ruit, of misschien het optreden van L₃, die *niet* zelf de eerste steen wierp? Naar onze mening verheldert de term '*keynoting*', op deze wijze gebruikt, niet veel. Men kan er zeker geen leiderschap uit afleiden. Immers, juist de daad die door de 'hele zwerm stenen' werd gevolgd, geschiedde door iemand die zich onopvallend had opgesteld.

Het bezwaar van de manier waarop Turner en Killian, maar ook Hundley (1967/68) deze term gebruiken, zit hierin, dat een daad als 'keynoting-act' wordt beschouwd, indien zij wordt gevolgd door andere, soortgelijke daden. Dit gevolg is alleen achteraf vast te stellen, terwijl de oorzaak slechts valt te raden, zoals we hierboven illustreerden.

Naar onze mening is de term bruikbaar, indien in de omschrijving wordt opgenomen dat er een bepaalde afspraak bestaat, die de betreffende daad als signaal doet herkennen. We mogen hier weer verwijzen naar het zogenaamde 'boksbalplan', waar volgens afspraak één jongen de Turken zou uitdagen, waarna de anderen zich ermee zouden bemoeien. Wij zouden de term 'keynoting-act' willen reserveren voor een daad met dat kenmerk. Het is dan een geplande daad, die voor de betrokkenen een symboolfunctie heeft om bepaalde, vooraf vastgestelde acties te ondernemen.

We zeiden reeds, dat *leiderschap* niet is af te leiden uit 'keynoting-acts', ook niet indien deze worden omschreven op de wijze die wij voorstelden. Om toch te kunnen vaststellen wie tijdens een rel leiders zijn, gebruikten wij een sociogram. We stelden dit samen op de volgende manier. Eerst vroegen we aan onze respondenten-reldeelnemers, wie er volgens hen 'belangrijk' waren geweest tijdens de rellen, op welke wijze dan ook. Daarna stelden we aan deze 'belangrijken' de vraag, wie zij als leider beschouwden, en ook of zij zichzelf als zodanig zagen. De selectie van 'eerste' respondenten (die de vraag naar 'belangrijkheid' beantwoordden) stond er borg voor, dat de verschillende subgroepen elk aan bod kwamen. Het resultaat van deze procedure is af te lezen in het hier afgedrukte sociogram.

In het sociogram zijn L_1 , L_2 , en L_3 dezelfden als degenen die in de tekst als zodanig werden aangeduid. De cijferaanduiding bij de respondenten komt overeen met die van de leiders ($R_1 = L_1$ etc.). Met R_1 vond geen tweede gesprek plaats, waarin we hem naar leiders konden vragen. Met L_a hadden we in het geheel geen interview. Hij kwam van buiten Schiedam, en we waren niet in staat hem te achterhalen. Tijdens de rel was hij voortdurend samen met L_2 , die — ook al vóór de rel — in verscheidene groepen bekend was, zonder duidelijk tot één daarvan te behoren. Hetzelfde kan worden gezegd van R_9 en R_{11} . Tot de *discobar-subgroep* behoren: R_4 , R_5 (degene die de grote ruit van café B ingooide), R_6 , R_7 , R_8 en R_{13} . 'Vertegenwoordigers' van de *oostelijke groep* zijn: R_1 , R_{10} , R_{12} en R_{14} . R_3 kwam, zoals eerder gezegd, van buiten Schiedam. Hij is een 'algemene leider', in die zin dat hij in verscheidene groepen als leider wordt gezien.

L_1 wordt slechts voor de vrijdagavond als leider aangeduid, en dan door respondenten die niet tot zijn subgroep behoren (zie daartoe de '+' tekens);

Leiderschapssociogram

leiders → respondenten ↓	L ₁	L ₂	L ₃	L ₄	L ₅	L ₆	L ₇	L ₈	L ₉	L ₁₀	L ₁₁	L ₁₂	L ₁₃	L ₁₄	L _a
R ₁															
R ₂		+	+												
R ₃			—								+				
R ₄			+	—				+							
R ₅		+	+	+	+			+			+				+
R ₆	+	+	+	+	+			+			+				+
R ₇		+	+												
R ₈		+	+					+							
R ₉	+	+	+				+		—						
R ₁₀			+				+								
R ₁₁			+								+				
R ₁₂			+												
R ₁₃		+	+					+					+		+
R ₁₄									+						
	L ₁	L ₂	L ₃	L ₄	L ₅	L ₆	L ₇	L ₈	L ₉	L ₁₀	L ₁₁	L ₁₂	L ₁₃	L ₁₄	L _a

een '— teken' geeft aan dat iemand door anderen of door zichzelf niet als leider wordt gezien). De jongens uit het oostelijke deel van de stad zijn toch al minder geneigd om leidersfiguren te noemen dan de leden van de discobar-subgroep. Deze zien bijvoorbeeld L₂ vrij algemeen als leider (terwijl hij niet duidelijk tot hun groep behoort); dit in tegenstelling tot de mening van de oostelijke groep, waar men hem niet als zodanig vermeldt. De jongens uit de discobar-subgroep noemen vaak leden van hun eigen groep bij de leiders, naast L₂ en L₃.

Wanneer de vraag over *eigen* leiderschap duidelijk genoeg werd beantwoord, zijn de resultaten daarvan ook in het sociogram opgenomen. Men leest deze af door een diagonaal te trekken van R₁/L₁ tot en met R₁₄/L₁₄. Opmerkelijk daarbij is, dat L₃ zichzelf niet als leider ziet. Als argument noemt hij zijn afwezigheid op de meeste rel-avonden.

Leiders en taken

In het navolgende zullen we trachten verband te leggen tussen bepaalde taken en de genoemde leiders, die vaak tezamen in een groepje optraden. Dit groepje ontstond uit de groep die op vrijdagavond naar de Turkse cafés en het ziekenhuis ging en daarna naar het politiebureau. Een deel van deze groep bleef gedurende de gehele rel van groot belang voor de instandhouding. Het nam taken op zich als verkennen, overreden en politie-weglokken. Het opperde voorstellen, en bracht ook veel activisten-uitvoerders voort. Bovendien zorgde dit groepje voor rekrutering.

Men zou uit het bovenstaande kunnen afleiden, dat sommigen leider worden op grond van de taken die zij voor de collectiviteit verrichten. In onze studie blijkt dit voor vele leiders inderdaad het geval te zijn. Echter niet voor de 'algemene leider' L_3 . Hij was slechts actief op de zaterdagavond; op de dinsdagavond werd hij kort na zijn aankomst gearresteerd. (Hoewel hij niet aanwezig was bij de acties op zondag en maandag, werd L_3 bij zijn komst dinsdags met gejuich begroet!).

Uit het voorgaande menen we te mogen concluderen, dat de leidersgroep taken verricht die er op gericht zijn de rel te doen voortbestaan (hierbij rekenen we L_3 niet tot wat we hier aanduiden als de leidersgroep). Deze groep bestond uit jongeren afkomstig uit verschillende, reeds vóór de rel bestaande subgroepen. Dit lijkt ons een belangrijk gegeven. We menen daarop de volgende hypothese te kunnen baseren:

Als zich al duidelijk subgroepen hebben gevormd vóórdát de massale groepering ontstaat, dan zal de leidersgroep bestaan uit leden van de verschillende subgroepen.

Omdat een zodanig samengestelde leidersgroep *als geheel* geen gezag heeft in alle subgroepen, zal zij de meeste taken zelf moeten verrichten. Als hypothese geformuleerd:

Als een leidersgroep is samengesteld uit leden van verschillende subgroepen in de massale groepering, dan zal zij de meeste taken zelf verrichten.

Onze gegevens omtrent L_3 maken, wellicht met een te sterk ad-hoc karakter, de volgende hypothese mogelijk:

Als een massale groepering is samengesteld uit verschillende subgroepen, dan zal algemeen geaccepteerd leider worden dte persoon die niet behoort tot zo'n subgroep, maar die in alle subgroepen een bepaalde reputatie heeft.

Turner en Killian menen dat iemand met relevante informatie tot leider

zal worden. Hij zal zich, gezien zijn informatie, een gehoor verschaffen (Turner en Killian, 1972, blz. 32). In ons onderzoek bleek dat L_1 op de vrijdagavond als leider werd beschouwd. Hij was betrokken geweest bij de steekpartij, kende het slachtoffer goed en had tevens met een groepje informatie ingewonnen bij Turkse cafés, en later bij het ziekenhuis en op het politiebureau. Toch bleef zijn leiderschap beperkt tot dit groepje; een 'algemeen leider' werd L_1 niet. Doordat hij in hetzelfde groepje bleef en zich voortdurend verplaatste, kon hij zich geen ruimer gehoor verschaffen.

We menen thans de stelling van Turner en Killian te kunnen nuanceren. Leiderschap kan ontstaan op grond van relevante informatie, mits degene die deze informatie bezit, zich gedurende voldoende lange tijd in een grote menigte of massale groepering bevindt.

Ter afsluiting van deze paragraaf zullen we nog twee algemene uitspraken formuleren, waarin verband wordt gelegd tussen doeleinden en taakinhoud enerzijds en relverloop anderzijds. Wij vonden, dat vanaf een zeker moment de jongeren meenden dat het oorspronkelijke doel van de massale groepering was bereikt: er was voldoende wraak genomen op de Turkse bevolkingsgroep. Voor de meesten was dit moment aangebroken aan het einde van de zaterdagavond. Wanneer men daarna toch doorgaat, gaan de expressieve elementen de instrumentele overheersen. De reldeelnemers onderkennen dit (zij vertellen over de avonden na de zaterdag veel minder serieus en proberen vooral het 'grappige' en 'spannende' te doen overkomen), maar ook de politie huldigt deze opvatting. Daar spreekt men vanaf de maandagavond over een 'gezelschapsspel voor lange zomeravonden'. Met betrekking tot dit verschijnsel, dat een rel wordt voortgezet ook nadat de aanvankelijke doeleinden zijn bereikt, kan men de volgende hypothese opstellen:

Als de oorspronkelijke doeleinden van de rel zijn bereikt, dan zullen doeleinden van expressieve aard die van instrumentele aard gaan overheersen, om zodoende de rel te doen voortduren.

Tenslotte is het interessant om te zien hoe de leidersgroep van minder betekenis wordt, wanneer de rel afloopt; diverse activiteiten ontstaan buiten de leidersfiguren om. In de tweede paragraaf is reeds gewezen op de gebeurtenissen in het oostelijke stadsdeel (waar leiders plaatselijk werden gerekruteerd) en op de 'burgemeestersgroep', die op maandagavond de ruiten van de burgemeesterswoning wilde ingooien. Uit onze interviews bleek, zoals vermeld in paragraaf 2, dat de jongeren zich bovendien steeds meer richtten tegen de politie. Vanuit deze gegevens kan men de volgende hypothese opstellen:

Naarmate de rel voortduurt, zullen de doeleinden en taken sterker subgroep-gebonden zijn en voorts meer gericht op de controlerende instanties.

De woensdagavond-activiteiten kunnen worden beschouwd als een poging van de leidersgroep om het heft weer in handen te nemen, hetgeen mislukt. Dit betekent ook het einde van de rel.

4. Slotbeschouwing

Het doornemen van literatuur over collectief gedrag in het algemeen, en over rellen in het bijzonder, is — naar uit ons verhaal moge blijken — een tamelijk frustrerende bezigheid. De terminologie is weinig doordacht en vaak volstrekt onhelder. Verklaringen en hypothesen omtrent dit gedrag blijken na enige beschouwing vaak tautologisch of niet-toetsbaar te zijn. De oorzaak hiervan is, zo veronderstellen wij, voornamelijk te vinden in de manier waarop men in de Verenigde Staten van Amerika onderzoek heeft gedaan. De meeste, vooral recente publikaties zijn verslagen van rellen, die door de onderdrukte negerbevolking in gang zijn gezet. Vele begrippen werden gerelateerd aan het politieke doel van een dergelijke rel. Of deze begrippen ook voor niet-politieke rellen geldigheid hebben, werd niet als probleem gesteld.

Wij hebben getracht een aantal begrippen, zoals 'leider', 'keynoting-act' en 'activisten' een duidelijker inhoud te geven. De bruikbaarheid van deze begrippen zal eerst bij volgend onderzoek kunnen worden vastgesteld. Bij zulk onderzoek zullen verscheidene, uiteenlopende verschijnselen rond collectief geweld moeten worden benoemd, om van daaruit vragen aan de empirie te stellen. Dit leidt tot de enig juiste gevolgtrekking aan het einde van een exploratief onderzoek: de socioloog zal naar het veld moeten en dient daar vragen te stellen. Dit kan een onaangename bezigheid zijn, die bovendien zeer tijdrovend is. Maar het is volgens ons de enige mogelijkheid om feiten, en van daaruit regelmatigigheden in menselijk gedrag op te sporen. Bovendien is het niet altijd een onplezierige bezigheid om dit onderzoek te doen. De vele gesprekken die wij met onze respondenten hadden, waren veelvuldig zinvolle, aangename en soms opwindende gebeurtenissen. Zij leverden ons veel materiaal op, dat we in zijn totaliteit niet hier konden presenteren en analyseren. We hopen dat echter op een andere wijze nog te kunnen doen.

Er is slechts één goede reden te bedenken, waarom sociologen in de toekomst geen onderzoek zouden doen naar rellen, zoals deze zich nu in Schiedam hebben voorgedaan. En dat is, dat deze rellen niet meer zullen voorkomen; werkelijk een *goede* reden.

Noten

1. *Rotterdamsch Nieuwsblad*, dinsdag 10 augustus 1976, blz. 3.
2. Zie de serie 'De bedreigde burger' in *Intermediair*, jrg. 10, 1974.
3. Onder deze term worden verschijnselen gevat als modegrillen (hoela-hoep, jo-jo), uitbundige ontvangsten van sportploegen, pophelden etc. Smelser definieert het als 'mobilization for action based on a positive wish-fulfilment belief' (Smelser, 1970, blz. 171).
4. Degenen die ook bepaalde modeverschijnselen tot collectief gedrag rekenen, zullen de twee laatstgenoemde eigenschappen niet kenmerkend achten.
5. J. R. Fagin en H. Hahn, *Ghetto revolts*, New York/Londen, 1973, blz. 6 e.v.; zie ook D. O. Sears en J. B. McConahay, 'Participation in the Los Angeles riot', *Social Problems*, jrg. 17, 1969, blz. 3-20; en voorts R. M. Fogelson, *Violence as protest. A study of riot and ghettos*, New York, 1971, hoofdstuk 2.
6. D. I. Warren, 'Neighborhood structure and riot behavior in Detroit. Some explanatory findings', *Social Problems*, jrg. 16, 1968, blz. 464-485; en ook H. E. Ransford, 'Isolation, powerlessness and violence: A study of attitudes and participation in the Watts riot', in: E. I. Megargee en J. K. Hokanson (red.), *The dynamics of aggression*, New York/Evanston/Londen, 1970, blz. 145-159.
7. V. Jeffries en H. E. Ransford, 'Interracial social contact and middle-class white reactions to the Watts riot', *Social Problems*, jrg. 17, 1969, blz. 312-324; ook G. Bellisfield, 'White attitudes towards racial integration and the urban riots of the 1960's', *Public Opinion Quarterly*, jrg. 36, 1972/1973, blz. 579-584, en voorts H. Hahn, 'Civic responses to riots: A reappraisal of Kerner commission data', *Public Opinion Quarterly*, jrg. 34, 1970, blz. 101-107.
8. Zie Gadourek, 1972, blz. 29, waar hij een hypothese omschrijft als 'een vermoed antwoord op een gestelde vraag'.
9. Een andere reden om tweede gesprekken te voeren, was dat tijdens onze onderzoekswerkzaamheden steeds meer vragen opkwamen.
10. Hiermee wordt bedoeld op overeenkomsten in antwoorden van verschillende personen en bij dezelfde persoon in verschillende gesprekken.
11. Deze paragraaf heeft zijn uiteindelijke vorm gekregen, nadat een eerdere versie was besproken met een aantal respondenten-reldeelnemers. Wij hadden hun dit gesprek toegezegd, onder meer omdat interviews met hen door Feike Salverda werden misbruikt voor een sensatie-artikel in *Vrij Nederland*, jrg. 37, 13 november 1976, blz. 21/22.
12. L₁ is degene die zich onttrok aan een tweede gesprek. Zie paragraaf 1.
13. *Het Vrije Volk*, maandag 9 augustus 1976, blz. 8.
14. *Rotterdamsch Nieuwsblad*, dinsdag 10 augustus 1976, blz. 4.
15. Er bleken ook nauwelijks contacten te bestaan tussen Nederlandse en Turkse bewoners van dezelfde buurt. De taalbarrière lijkt hierbij een belangrijke factor te zijn.
16. Men sprak op de vrijdagavond over een vlucht naar België in een aan landgenoten behorende witte Mercedes.
17. Uit onze gegevens bleek angst voor een gering aantal op zaterdagmiddag op de kermis, en ook op de zondag, wanneer men zich verzamelt bij het warenhuis en niet vertrekt voordat er een bepaald aantal jongeren (circa tachtig) aanwezig is. In de straat-met-de-moskee durft men de groep niet op te splitsen, omdat er te weinig deelnemers zouden zijn!

18. R. H. Turner, 'Collective behavior', in: R. E. L. Faris (red.), *Handbook of modern sociology*, 1966, blz. 392 e.v.; ook R. H. Turner en L. M. Killian, *Collective behavior*, 1972, deel 2; en R. A. Berk, *Collective behavior*, 1974.
19. Zie L. A. Coser, *Continuities in the study of social conflict*, New York, 1968, hoofdstukken 3 en 4; en ook M. Pinard, J. Kirk en D. von Eschen, 'Process of recruitment in the sit-in movement', *Public Opinion Quarterly*, jrg. 33, 1969, blz. 355-369.
20. Wellicht is hier het ontbreken van een geweldstraditie een belangrijke factor. Omdat wij middelbare-scholieren niet als aparte categorie in ons onderzoek hebben opgenomen, kunnen we hierover echter geen uitspraak doen. Wel kunnen we op grond van onze gegevens stellen, dat middelbare-scholieren door de respondenten-redeelnemers als 'anders' worden gepercipieerd.
21. De besluitvormingstheorie en de speltheorie lieten we buiten beschouwing, omdat ze een minder opvallende plaats innemen bij de studie van collectief gedrag dan de wel behandelde oriëntaties, en omdat zij bovendien van weinig belang zijn voor het verzamelproces (zie Berk, 1974a, blz. 59 e.v., en Berk, 1974b).
22. We vragen ons af of dit type wel tot de 'deelnemers' moet worden gerekend.

Literatuur

- Berk, R. A., *Collective behavior*, Dubuque, 1974a.
- Berk, R. A., 'A gaming approach to crowd behavior', *American Sociological Review*, jrg. 39, 1974b, blz. 355-373.
- Berkowitz, L., en A. le Page, 'Weapons as aggression-eliciting stimuli', *Journal of Personality and Social Psychology*, jrg. 7, 1967, blz. 202-207.
- Davies, J. C., 'Toward a theory of revolution', in: B. McLaughlin (red.), *Studies in social movements*, New York, 1969.
- Doorn, J. A. A. van, en C. J. Lammers, *Moderne sociologie. Systematiek en analyse*, Utrecht/Antwerpen, 1968.
- Evans, R. R. (red.), *Readings in collective behavior*, Chicago, 1969 en 1975.
- Gadourek, I., *Sociologische onderzoekstechnieken*, Deventer, 1972.
- Groot, A. D. de, *Methodologie*, 's-Gravenhage, 1975.
- Gurr, T., *Why men rebel*, Princeton (New Jersey), 1971.
- Houben, P. P. J., 'Het groepsinterview bij woononderzoek', *Bouw*, nr. 7, 1974, blz. 157-160.
- Hundley, J. R., 'The dynamics of recent ghetto riots', *Detroit Journal of Urban Law*, jrg. 45, 1967/68, blz. 627-639.
- Liebertson, S., en A. R. Silverman, 'The precipitants and underlying conditions of race riots', *American Sociological Review*, jrg. 30, 1965, blz. 887-898.
- McPhail, C., en D. Miller, 'The assembling process: a theoretical and empirical examination', *American Sociological Review*, jrg. 38, 1973, blz. 720-735.
- Paige, J. M., 'Political orientation and riot participation', *American Sociological Review*, jrg. 36, 1971, blz. 812-824.
- Rainwater, L., 'Open letter on white justice and the riots', in: R. R. Evans (red.), *Readings in collective behavior*, Chicago, 1969, blz. 507-517.
- Segers, J. H. G., *Sociologische onderzoeksmethoden*, Assen/Amsterdam, 1975.

- Smelser, N. J., *Theory of collective behavior*, Londen, 1970.
- Snyder, D., en Ch. Tilly, 'Hardship and collective violence in France, 1830-1960', *American Sociological Review*, jrg. 37, 1972.
- Spilerman, S., 'The causes of racial disturbances: a comparison of alternative explanations', *American Sociological Review*, jrg. 35, 1970, blz. 627-649.
- Swanborn, P. G., *Aspecten van sociologisch onderzoek*, Meppel, 1971.
- Swanson, G. E., 'A preliminary laboratory study of the acting crowd', *American Sociological Review*, jrg. 18, 1953, blz. 522-533.
- Turner, R. H., 'Collective behavior', in: R. E. L. Faris (red.), *Handbook of modern sociology*, Chicago, 1966, blz. 382-425.
- Turner, R. H. en L. M. Killian, *Collective behavior*, Englewood Cliffs (New Jersey), 1972.